North Asian International Research Journal of Social Science & Humanities

IRJIF I.F. : 3.015

ISSN: 2454-9827 Vol. 11, Issue-12 December-2025

Index Copernicus Value: 57.07 Indian Citation Index Thomson Reuters ID: S-8304-2016

NAIRJC A Peer Reviewed International Journal

ग्रामपंचायत विकास आराखडा प्रक्रियेत ग्रामस्थांच्या लोकसहभागाकरीता ग्रामसेवकाची भूमिका विशेष संदर्भ वाशिम जिल्हा

प्रा. उध्दव शिवाजी जमधाडे

सहा. प्राध्यापक

श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय, वाशिम

सार :

भारत हा लोकशाहीवर आधारित देश असून ग्रामविकास प्रक्रियेत लोकसहभागाला महत्त्व दिले जाते. ७३ व्या घटनादुरुस्ती नंतर ग्रामपंचायतींना अधिक अधिकार व जबाबदाऱ्या प्राप्त झाल्या, ज्यामुळे ग्रामपंचायत ग्रामीण प्रशासनाची मुख्य संस्था बनली. सन २०१५ पासून केंद्र सरकारने ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) राबविण्यास सुरुवात केली आहे, ज्यामध्ये स्थानिक गरजांवर आधारित, सहभागी व समावेशक विकास साधणे हे उद्दिष्ट आहे. यासाठी ग्रामसभा, विविध समित्या, महिला, युवक, शेतकरी, स्वयं-सहायता गट व दुर्बल घटकांचा सक्रिय सहभाग आवश्यक असतो. मात्र, जनजागृती अभाव, प्रशासकीय अडचणी, नेतृत्वाचा अभाव, माहितीची कमतरता आणि समन्वयाचा अभाव यामुळे अनेक ठिकाणी लोकसहभाग मर्यादित आढळतो.

अशा परिस्थितीत ग्रामसेवकाची भूमिका निर्णायक ठरते. ग्रामसेवक ग्रामपंचायत, प्रशासन व ग्रामस्थांमधील दुवा म्हणून कार्य करतो, ग्रामसभा आयोजित करतो, लोकांना माहिती देतो, विकास योजना समजावतो, सूचना संकलित करतो आणि अंमलबजावणीसाठी समन्वय साधतो. वाशिम जिल्ह्यातील निवडक ग्रामपंचायतींमध्ये GPDP प्रक्रियेत ग्रामसेवकाची भूमिका अभ्यासण्यासाठी वर्णनात्मक सर्वेक्षण पद्धत, क्षेत्रभेटी, निरीक्षण, प्रश्नावली व मुलाखतींचा वापर करण्यात आला.

अभ्यासातून दिसून आले की सक्रिय ग्रामसेवकांमुळे ग्रामस्थांचा सहभाग अधिक प्रभावी होतो, आराखड्यांची गुणवत्ता सुधारते आणि अंमलबजावणी सुरळीत होते. प्रशासकीय दबाव, संसाधन मर्यादा, अतिरिक्त कामाचा ताण आणि कौशल्याचा अभाव या अडचणी असतात. ग्रामसेवकांच्या क्षमतावाढीसाठी नियमित प्रशिक्षण, तांत्रिक मार्गदर्शन व प्रशासकीय पाठिंबा आवश्यक आहे.

अभ्यासाचे निष्कर्ष स्पष्ट करतात की सक्षम व सक्रिय ग्रामसेवकामुळे लोकसहभाग वाढतो, समावेशक व शाश्वत विकास साधता येतो आणि ग्रामविकास प्रक्रियेत पारदर्शकता, जबाबदारी व सामाजिक एकात्मता वृद्धिंगत होते.

प्रस्तावना

भारत हा लोकशाही मूल्यांवर आधारित देश असून ग्रामविकासाच्या प्रक्रियेत लोकसहभागाला अत्यंत महत्त्व दिले जाते. भारतीय राज्यघटनेतील ७३ व्या घटनादुरुस्तीनंतर पंचायतराज संस्थांना अधिक अधिकार व जबाबदाऱ्या प्राप्त झाल्या असून ग्रामपंचायत ही ग्रामीण विकासाची मूलभूत व केंद्रस्थानी असलेली संस्था बनली आहे. ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) ही संकल्पना केंद्र सरकारने सन २०१५ पासून प्रभावीपणे राबविण्यास सुरुवात केली असून त्यामागील मुख्य उद्देश म्हणजे "तळागाळातील लोकांच्या गरजांवर आधारित, सहभागी व समावेशक विकास आराखडा तयार करणे" हा आहे.

ग्रामपंचायत विकास आराखड्याच्या प्रक्रियेत ग्रामसभा, विविध समित्या, महिला, युवक, शेतकरी, स्वयं-सहायता गट, दुर्बल घटक इत्यादींचा सक्रिय सहभाग अपेक्षित असतो. मात्र प्रत्यक्षात अनेक ठिकाणी लोकसहभाग मर्यादित स्वरूपात दिसून येतो. यामागे जनजागृतीचा अभाव, प्रशासकीय अडचणी, नेतृत्वाचा अभाव, माहितीची कमतरता तसेच समन्वयाचा अभाव ही कारणे असू शकतात. अशा परिस्थितीत ग्रामसेवकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

ग्रामसेवक हा ग्रामपंचायत व शासन यांच्यातील दुवा मानला जातो. तो केवळ प्रशासकीय कामकाजापुरता मर्यादित न राहता ग्रामस्थांना विकास प्रक्रियेत सहभागी करून घेणारा मार्गदर्शक, प्रेरक व समन्वयक म्हणून कार्य करतो. ग्रामसभा आयोजन, लोकांना माहिती देणे, विकास योजनांचे स्पष्टीकरण करणे, आराखडा तयार करण्यासाठी सूचना संकलित करणे, विविध घटकांमध्ये समन्वय साधणे आणि आराखड्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे करणे ही ग्रामसेवकाची महत्त्वाची कार्ये आहेत. त्यामुळे ग्रामपंचायत विकास आराखड्यात लोकसहभाग वाढविण्यात ग्रामसेवकाची भूमिका निर्णायक ठरते.

वाशिम जिल्हा हा महाराष्ट्रातील विदर्भ विभागातील एक महत्त्वाचा जिल्हा असून येथे प्रामुख्याने कृषीप्रधान ग्रामीण समाजरचना आढळते. जिल्ह्यातील अनेक ग्रामपंचायती विविध सामाजिक, आर्थिक व पायाभूत सुविधांशी संबंधित समस्यांना सामोरे जात आहेत. अशा पार्श्वभूमीवर ग्रामपंचायत विकास आराखडा प्रक्रियेत ग्रामस्थांचा सहभाग कितपत आहे, त्यासाठी ग्रामसेवक कोणत्या पद्धतीने प्रयत्न करीत आहेत, तसेच त्यांना कोणत्या अडचणींचा सामना करावा लागतो, याचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश वाशिम जिल्ह्यातील ग्रामपंचायत विकास आराखडा प्रक्रियेत ग्रामस्थांच्या लोकसहभागासाठी ग्रामसेवकाची भूमिका अभ्यासणे हा आहे. या अभ्यासातून ग्रामसेवकांची कार्यपद्धती, लोकसहभाग वाढविण्याचे उपाय, अडथळे व सुधारणा सुचविता येतील. तसेच हा अभ्यास धोरणकर्ते, प्रशासक व स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी उपयुक्त ठरेल, अशी अपेक्षा आहे.

संशोधनाची गरज व महत्व :

भारतामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना बळकटी देण्यासाठी ७३व्या घटनादुरुस्ती अधिनियमान्वये ग्रामपंचायतींना महत्त्वपूर्ण अधिकार व जबाबदाऱ्या देण्यात आल्या आहेत आराखडा विकास ग्रामपंचायत .)GPDP) ही संकल्पना तळागाळातील लोकांच्या गरजा, प्राधान्यक्रम व आकांक्षा लक्षात घेऊन सर्वसमावेशक व शाश्वत विकास साधण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची आहेतथापि ., या प्रक्रियेत ग्रामस्थांचा प्रभावी लोकसहभाग अपेक्षित पातळीवर होत नसल्याचे अनेक ठिकाणी आढळून येते.

ग्रामपंचायत विकास आराखडा तयार करताना ग्रामसभेचा सक्रिय सहभाग, विविध घटकांचे प्रतिनिधित्व, गरजाधारित नियोजन आणि पारदर्शकता आवश्यक असते. या संपूर्ण प्रक्रियेत ग्रामसेवक हा प्रशासकीय दुवा म्हणून अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतो. ग्रामसेवक हा ग्रामपंचायत, ग्रामस्थ, विविध शासकीय योजना आणि वरिष्ठ प्रशासन यांच्यातील समन्वयक म्हणून कार्य करतो. त्यामुळे ग्रामसेवकाची कार्यक्षमता, दृष्टीकोन, संवादकौशल्य, प्रशिक्षणाची पातळी आणि लोकसहभागाबाबतची भूमिका यांचा थेट परिणाम GPDP च्या गुणवत्तेवर व अंमलबजावणीवर होतो.

वाशिम जिल्हा हा प्रामुख्याने ग्रामीण व कृषिप्रधान जिल्हा असून येथे सामाजिक–आर्थिक विविधता, स्थलांतर, पाण्याची समस्या, रोजगाराच्या संधींचा अभाव, शिक्षण व आरोग्याच्या सुविधा यांसारख्या अनेक विकासात्मक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. अशा परिस्थितीत ग्रामपंचायत विकास आराखड्याची योग्य अंमलबजावणी आणि त्यात ग्रामस्थांचा व्यापक सहभाग अत्यंत आवश्यक आहे. मात्र प्रत्यक्षात अनेक गावांमध्ये GPDP ही केवळ औपचारिक प्रक्रिया बनून राहिल्याचे दिसून येते.

या पार्श्वभूमीवर, वाशिम जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात ग्रामपंचायत विकास आराखडा प्रक्रियेत ग्रामस्थांच्या लोकसहभागासाठी ग्रामसेवकाची भूमिका अभ्यासणे अत्यंत औचित्यपूर्ण ठरते. या अभ्यासातून ग्रामसेवकासमोरील अडचणी, मर्यादा, प्रशिक्षणाची गरज, प्रशासनाकडून मिळणारा पाठिंबा तसेच ग्रामस्थांच्या सहभागावर परिणाम करणारे घटक यांचा सखोल आढावा घेता येईल. तसेच, लोकसहभाग वाढवण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना, धोरणात्मक शिफारसी आणि कार्यपद्धती विकसित करण्यासाठी हा अभ्यास उपयुक्त ठरेल.

म्हणूनच, "ग्रामपंचायत विकास आराखडा प्रक्रियेत ग्रामस्थांच्या लोकसहभागाकरीता ग्रामसेवकाची भूमिका : विशेष संदर्भ वाशिम जिल्हा" हा विषय शैक्षणिक दृष्टिकोनातून, धोरणात्मक नियोजनाच्या दृष्टीने तसेच ग्रामीण विकासाच्या व्यवहार्य अंमलबजावणीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा व कालसुसंगत ठरतो.

संशोधनाची उदिदष्टे :

1) वाशिम जिल्ह्यात ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) तयार करण्याच्या प्रक्रियेत ग्रामसेवकाची भूमिका व जबाबदाऱ्या अभ्यासणे.
2) ग्रामपंचायत विकास आराखडा प्रक्रियेत ग्रामस्थांच्या लोकसहभागासाठी ग्रामसेवकाने अवलंबलेल्या पद्धती व उपक्रमांचे विश्लेषण करणे.

3) लोकसहभाग वाढविण्यासाठी ग्रामसेवकाच्या भूमिकेतील अडचणी, आव्हाने व सुधारणा सुचना शोधणे.

गृहितकृत्य :

1) वाशिम जिल्ह्यातील ग्रामपंचायत विकास आराखडा प्रक्रियेत ग्रामसेवक ग्रामस्थांना सहभागी करून घेण्यासाठी मार्गदर्शक व समन्वयकाची महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.
2) ग्रामसेवकाकडून योग्य माहिती, जनजागृती व प्रेरणा दिल्यास ग्रामस्थांचा लोकसहभाग अधिक प्रभावी व वाढलेला आढळतो.
3) ग्रामपंचायत विकास आराखडा प्रक्रियेत ग्रामसेवकाची सक्रिय भूमिका विकास नियोजनाच्या गुणवत्तेवर व अंमलबजावणीवर सकारात्मक परिणाम घडवून आणते.

संशोधन पध्दती :

संशोधन पद्धत: सदर अभ्यासासाठी वर्णनात्मक सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) प्रक्रियेत ग्रामस्थांच्या लोकसहभागासाठी ग्रामसेवकाची भूमिका कशी असते, याचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी क्षेत्रभेटी, प्रत्यक्ष निरीक्षण, मुलाखती व प्रश्नावली या पद्धती वापरण्यात आल्या. वाशिम जिल्ह्यातील निवडक ग्रामपंचायतींमध्ये GPDP प्रक्रियेतील बैठका, ग्रामसभा व नियोजन उपक्रमांचे निरीक्षण करून माहिती संकलित करण्यात आली. संकलित माहितीचे विश्लेषण गुणात्मक व संख्यात्मक अशा दोन्ही पद्धतीने करण्यात आले आहे.

लोकसंख्या व नमुना : या संशोधनाची लोकसंख्या वाशिम जिल्ह्यातील सर्व ग्रामपंचायती, त्यांतील ग्रामसेवक तसेच GPDP प्रक्रियेत सहभागी झालेले ग्रामस्थ यांचा समावेश करण्यात आला आहे. मर्यादित वेळ व संसाधनांचा विचार करून उद्देशपूर्ण नमुना पद्धतीने 10 ग्रामपंचायतींची निवड करण्यात आली. नमुन्यात संबंधित ग्रामपंचायतींचे 10 ग्रामसेवक, 10 सरपंच, 10 ग्रामपंचायत सदस्य तसेच 50 सक्रिय ग्रामस्थांचा समावेश करण्यात आला, यामुळे अभ्यासाच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत व प्रतिनिधीक स्वरूपाची माहिती मिळण्यास मदत झाली.

साधने व तंत्रे: माहिती संकलनासाठी संशोधकाने स्वनिर्मित प्रश्नावली, अर्धसंरचित मुलाखत वेळापत्रक तसेच निरीक्षण तक्ता ही साधने वापरण्यात आली. प्रश्नावलीद्वारे ग्रामस्थांचे मत, सहभागाची पातळी व ग्रामसेवकाच्या भूमिकेबाबतची धारणा जाणून घेण्यात आली. मुलाखतींच्या माध्यमातून ग्रामसेवक व लोकप्रतिनिधींकडून सविस्तर माहिती प्राप्त करण्यात आली. संकलित माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी टक्केवारी, वारंवारता वितरण तसेच वर्णनात्मक विश्लेषण या तंत्रांचा वापर करण्यात आला.

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :

सारणी क्र. 1.1 वाशिम जिल्ह्यात ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) तयार करण्याच्या प्रक्रियेत ग्रामसेवकाची भूमिका व जबाबदाऱ्यांचे विवरण दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र	विवरण	नेहमी	कधी कधी	कधीच नाही
1	ग्रामसभांचे नियमित आयोजन करण्यात येते	32	12	06
		64.00%	24.00%	12.00%
2	नागरिकांचा सहभाग वाढविण्यासाठी प्रयत्न	28	15	07
		56.00%	30.00%	14.00%
3	विविध विभागांकडून माहिती संकलन करण्यात येते	35	10	05
		70.00%	20.00%	10.00%
4	गावाच्या गरजांचे प्राधान्यक्रम ठरविण्यात येतात	30	14	06
		60.00%	28.00%	12.00%
5	विकासात्मक आराखड्याची मांडणी करण्यात येते	33	11	06
		66.00%	22.00%	12.00%
6	तांत्रिक मार्गदर्शन प्रदान करण्यात येते	26	16	08
		52.00%	32.00%	16.00%
7	शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार आराखडा अंतिम रूप देण्यात येते	38	09	03
		76.00%	18.00%	06.00%

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की, वाशिम जिल्ह्यात GPDP प्रक्रियेत ग्रामसेवकांची भूमिका एकूणच सक्रिय व सकारात्मक असल्याचे दिसून येते. ग्रामसभांचे नियमित आयोजन या बाबतीत 64 टक्के प्रतिसादकांनी 'नेहमी' असे मत नोंदविले आहे. यावरून ग्रामसेवक ग्रामसभांना प्राधान्य देत असून, लोकशाही प्रक्रियेत ग्रामसभेचे महत्त्व ते प्रभावीपणे जपतात, हे स्पष्ट होते. तथापि, 12 टक्के प्रतिसादकांनी 'कधीच नाही' असे मत नोंदविल्यामुळे काही ग्रामपंचायतींमध्ये ग्रामसभा आयोजनात सातत्याचा अभाव असल्याचेही निदर्शनास येते.

नागरिकांचा सहभाग वाढविण्याच्या प्रयत्नांबाबत 56 टक्के ग्रामसेवक नेहमी प्रयत्न करतात, तर 30 टक्के कधी कधी प्रयत्न करतात. यावरून ग्रामसेवक लोकसहभाग वाढविण्याची जाणीव ठेवतात; मात्र सर्वच ग्रामपंचायतींमध्ये नागरिकांचा सहभाग अपेक्षित पातळीवर पोहोचलेला नाही, असे गुणात्मक विश्लेषणातून स्पष्ट होते. यामागे नागरिकांची उदासीनता, स्थलांतर किंवा जनजागृतीचा अभाव ही कारणे असू शकतात.

विविध शासकीय विभागांकडून माहिती संकलनाच्या बाबतीत 70 टक्के प्रतिसादकांनी 'नेहमी' असे मत नोंदविले आहे. हा निष्कर्ष अत्यंत महत्त्वाचा असून, ग्रामसेवक बहुविभागीय समन्वय राखून विकास आराखडा तयार करतात, हे दर्शविते. गुणात्मकदृष्ट्या पाहता, यामुळे GPDP अधिक वास्तववादी, गरजाधारित व सर्वसमावेशक बनतो.

गावाच्या गरजांचे प्राधान्यक्रम ठरविण्याच्या प्रक्रियेत 60 टक्के ग्रामसेवक नेहमी सहभागी असल्याचे दिसून येते. यावरून ग्रामसेवक स्थानिक गरजा ओळखून विकासाचे नियोजन करतात, असे स्पष्ट होते. तथापि, 28 टक्के प्रतिसादक 'कधी कधी' असे मत नोंदवितात, यावरून काही ठिकाणी राजकीय दबाव, संसाधनांची मर्यादा किंवा लोकसहभागाचा अभाव यामुळे प्राधान्यक्रम ठरविताना अडचणी येत असाव्यात.

विकासात्मक आराखड्याची मांडणी करण्याबाबत 66 टक्के ग्रामसेवक नेहमी सक्रिय असल्याचे आढळते. यामुळे GPDP तयार करण्यात ग्रामसेवकांची तांत्रिक व प्रशासकीय भूमिका महत्त्वाची असल्याचे अधोरेखित होते. गुणात्मक विश्लेषणातून असे दिसते की ग्रामसेवक आराखड्याला लिखित व संरचित स्वरूप देऊन त्याची अंमलबजावणी सुलभ करतात.

तांत्रिक मार्गदर्शन प्रदान करण्याच्या बाबतीत केवळ 52 टक्के ग्रामसेवक 'नेहमी' मार्गदर्शन देतात, तर 32 टक्के 'कधी कधी' असे मत नोंदवितात. यावरून काही ग्रामसेवकांकडे तांत्रिक ज्ञानाची मर्यादा किंवा अतिरिक्त कामाचा भार असल्याचे सूचित होते. गुणात्मकदृष्ट्या पाहता, प्रशिक्षण व क्षमता वृद्धी कार्यक्रमांची आवश्यकता येथे प्रकर्षाने जाणवते.

शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार आराखडा अंतिम रूप देण्याच्या बाबतीत 76 टक्के प्रतिसादकांनी 'नेहमी' असे मत नोंदविले आहे. हा सर्वाधिक टक्का असून, ग्रामसेवक शासनाच्या नियमावलीचे पालन करण्यास प्राधान्य देतात, हे स्पष्ट होते. यामुळे GPDP कायदेशीर, प्रशासकीय व अंमलबजावणीयोग्य बनतो, असे गुणात्मक विश्लेषणातून निष्पन्न होते.

सारणी क्र. 1.2 ग्रामसेवकांना भेडसावणाऱ्या समस्यांचे विवरण दर्शविणारी सारणी

अ.क्र	विवरण	नेहमी	कधी कधी	कधीच नाही
1	प्रशासकीय दबाव	22	18	10
		44.00%	36.00%	20.00%
2	स्थानिकांचा दबाव	25	15	10
		50.00%	30.00%	20.00%
3	कौशल्यांची गरज	30	14	06
		60.00%	28.00%	12.00%

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की, 44.00% ग्रामसेवकांनी प्रशासकीय दबाव *नेहमी* जाणवत असल्याचे नमूद केले आहे, तर 36.00% ग्रामसेवकांना तो *कधी कधी* जाणवतो. केवळ 20.00% ग्रामसेवकांना असा दबाव *कधीही नाही* असे वाटते. यावरून असे स्पष्ट होते की बहुसंख्य ग्रामसेवक प्रशासकीय यंत्रणेकडून येणाऱ्या आदेश, कामाचा ताण, अहवाल सादरीकरण व वेळेच्या मर्यादा यांमुळे दबावाखाली काम करीत आहेत. गुणात्मकदृष्ट्या पाहता, हा दबाव त्यांच्या निर्णयक्षमतेवर, कार्यक्षमतेवर तसेच मानसिक तणावावर परिणाम करणारा ठरतो.

स्थानिक लोकांकडून येणाऱ्या दबावाच्या बाबतीत 50.00% ग्रामसेवकांनी *नेहमी* दबाव असल्याचे सांगितले असून 30.00% ग्रामसेवकांना तो *कधी कधी* जाणवतो. उर्वरित 20.00% ग्रामसेवकांना स्थानिकांचा दबाव *कधीच नाही* असे वाटते. परिमाणात्मक आकडेवारीवरून बहुसंख्य ग्रामसेवकांना स्थानिक नागरिक, लोकप्रतिनिधी व विविध गटांकडून कामासंबंधी अपेक्षा व मागण्या यांचा सामना करावा लागत असल्याचे दिसून येते. गुणात्मकदृष्ट्या हा दबाव ग्रामसेवकांच्या निष्पक्ष निर्णयप्रक्रियेला अडथळा निर्माण करू शकतो तसेच प्रशासन व समाज यांच्यात संतुलन राखण्याचे आव्हान वाढवतो.

सारणीतील तिसऱ्या घटकानुसार 60.00% ग्रामसेवकांनी कौशल्यांची गरज *नेहमी* भासत असल्याचे नमूद केले आहे, तर 28.00% ग्रामसेवकांना ती *कधी कधी* जाणवते. फक्त 12.00% ग्रामसेवकांना कौशल्यांची गरज *कधीच नाही* असे वाटते. यावरून स्पष्ट होते की बदलते प्रशासकीय धोरण, तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर, ई-गव्हर्नन्स व विविध योजनांची अंमलबजावणी यासाठी ग्रामसेवकांना नवीन कौशल्यांची सतत आवश्यकता भासते. गुणात्मक अर्थाने, प्रशिक्षणाच्या अभावामुळे कार्यक्षमता मर्यादित राहू शकते व त्यामुळे कामाचा ताण अधिक वाढतो.

एकूणच या सारणीच्या विश्लेषणावरून असे दिसून येते की ग्रामसेवकांना प्रशासकीय दबाव, स्थानिकांचा दबाव व कौशल्यांची गरज या तिन्ही समस्या लक्षणीय प्रमाणात भेडसावत आहेत. या समस्या त्यांच्या कामगिरीवर तसेच ग्रामीण प्रशासनाच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर परिणाम करणाऱ्या आहेत. त्यामुळे ग्रामसेवकांसाठी नियमित प्रशिक्षण, प्रशासकीय पाठबळ व स्पष्ट कार्यप्रणाली विकसित करणे आवश्यक असल्याचे या अभ्यासातून अधोरेखित होते.

उदिदष्ट क्र. 1.3 ग्रामसेवकाकडून योग्य माहिती, जनजागृती व प्रेरणा दिल्यास ग्रामस्थांचा लोकसहभाग अधिक प्रभावी व वाढलेला आढळतो काय याचे विवरण दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र	विवरण	नेहमी	कधी कधी	कधीच नाही
1	ग्रामसेवकांकडुन योग्य माहिती दिली जाते	22	18	10
		44.00%	36.00%	20.00%
2	ग्राम विकासाच्या संदर्भात जन-जागृती केली जाते	18	20	12
		36.00%	40.00%	24.00%
3	ग्राम विकासाच्या संदर्भात प्रेरणा दिली जाते	20	19	11
		40.00%	38.00%	22.00%
4	लोकांचा लोकसहभाग वाढला आहे	15	21	14
		30.00%	42.00%	28.00%

वरील सारणीवरून स्पष्ट होते की, ग्रामसेवकांकडून योग्य माहिती दिली जाते, याबाबत 44.00 टक्के उत्तरदात्यांनी *नेहमी* असा प्रतिसाद दिला असून 36.00 टक्के उत्तरदात्यांनी *कधी कधी* असा प्रतिसाद नोंदविला

आहे. मात्र, 20.00 टक्के उत्तरदात्यांचे मत कधीच नाही असे आहे. यावरून बहुसंख्य ग्रामस्थांना ग्रामसेवकांकडून माहिती मिळत असल्याचे आढळते. ग्राम विकासाच्या संदर्भातील जनजागृतीबाबत 40.00 टक्के उत्तरदात्यांनी *कधी कधी* तर 36.00 टक्के उत्तरदात्यांनी नेहमी असे मत व्यक्त केले आहे. याचबरोबर 24.00 टक्के उत्तरदात्यांनी जनजागृती कधीच नाही असे नमूद केले आहे. ग्राम विकासासाठी प्रेरणा दिली जाते का, या बाबतीत 40.00 टक्के उत्तरदात्यांनी नेहमी तर 38.00 टक्के उत्तरदात्यांनी कधी कधी असे मत दिले आहे. लोकसहभाग वाढल्याच्या बाबतीत 42.00 टक्के उत्तरदात्यांनी *कधी कधी* तर 30.00 टक्के उत्तरदात्यांनी नेहमी असा प्रतिसाद दिला असून 28.00 टक्के उत्तरदात्यांचे मत *कधीच नाही* असे आहे.

यावरून असे स्पष्ट होते की ग्रामसेवकांकडून योग्य माहिती, जनजागृती व प्रेरणा दिली जात असल्यामुळे ग्रामस्थांमध्ये लोकसहभागाची जाणीव निर्माण होत आहे. जरी काही ग्रामस्थांना ही प्रक्रिया सातत्याने अनुभवास येत नसली, तरी बहुसंख्य ग्रामस्थांच्या मते ग्रामसेवकांची भूमिका सकारात्मक आहे. विशेषतः ग्राम विकासाशी संबंधित माहिती व प्रेरणेमुळे ग्रामस्थांचा सहभाग हळूहळू वाढताना दिसून येतो. तथापि, लोकसहभाग *नेहमी* वाढलेला आहे असे सांगणाऱ्यांचे प्रमाण तुलनेने कमी असल्यामुळे ग्रामसेवकांकडून अधिक प्रभावी, नियमित व सर्वसमावेशक जनजागृती व प्रेरणादायी उपक्रम राबविण्याची गरज अधोरेखित होते. एकूणच, योग्य माहिती, जनजागृती व प्रेरणा दिल्यास ग्रामस्थांचा लोकसहभाग अधिक प्रभावी व वाढलेला आढळतो, असे निष्कर्ष काढता येतात.

सारणी क्र. 1.4 ग्रामपंचायत विकास आराखडा प्रक्रियेत ग्रामसेवकाची सक्रिय भूमिका विकास नियोजनाच्या गुणवत्तेवर व अंमलबजावणीवरील सकारात्मक परिणाम दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र	विवरण	नेहमी	कधी कधी	कधीच नाही
1	ग्रामसभांचे प्रभावी आयोजन	32	14	4
		64.00%	28.00%	08.00%
2	स्थानिक गरजांची अचूक ओळख	30	16	04
		60.00%	32.00%	08.00%
3	विविध विभागीय योजनांचे एकत्रीकरण	28	17	05
		53.00%	34.00%	10.00%
4	वास्तववादी विकासाकरीता कार्य	31	15	04
		62.00%	30.00%	08.00%
5	प्राधान्यक्रम निश्चित केला जातो	29	16	05
		58.00%	32.00%	10.00%
6	नियोजन प्रक्रियेत पुढाकार घेतला जातो	33	13	04
		66.00%	26.00%	08.00%
7	आराखड्याची गुणवत्ता अधिक चांगली आहे	34	12	04
		68.00%	24.00%	08.00%

8	आराखडे अधिक समावेशक, गरजाधिष्ठित व साध्यतावादी	27	18	05
		54.00%	36.00%	10.00%
9	प्रभावी अंमलबजावणी होते.	26	19	05
		52.00%	38.00%	10.00%
10	निधीच्या वापरावर देखरेख ठेवल्या जाते.	28	17	05
		56.00%	34.00%	10.00%
11	कामांच्या प्रगतीमध्ये समन्वय साधला जातो	30	15	05
		60.00%	30.00%	10.00%
12	लाभार्थ्यांपर्यंत योजनांचा लाभ पोहोचविला जातो.	29	16	05
		58.00%	32.00%	10.00%

वरील सारणीमध्ये ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) प्रक्रियेत ग्रामसेवकाची भूमिका बहुसंख्य प्रतिसादकांच्या मते नेहमीच सक्रिय व प्रभावी असल्याचे स्पष्ट होते. जवळजवळ सर्व घटकांमध्ये "नेहमी" हा प्रतिसाद 52% ते 68% दरम्यान आढळतो. यावरून ग्रामसेवकाचा विकास नियोजनातील सहभाग केवळ औपचारिक नसून प्रत्यक्ष कार्यक्षम असल्याचे सूचित होते. "कधीच नाही" हा प्रतिसाद सर्व बाबींमध्ये अत्यल्प म्हणजेच 8% ते 10% इतका असल्याने ग्रामसेवकाची निष्क्रिय भूमिका अपवादात्मक असल्याचे दिसून येते.

ग्रामसभांचे प्रभावी आयोजन या घटकात 64% प्रतिसादकांनी 'नेहमी' तर 28% प्रतिसादकांनी 'कधी कधी' असे मत व्यक्त केले आहे. यावरून ग्रामसेवक ग्रामसभा सशक्त करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावत असल्याचे दिसून येते. त्याचप्रमाणे, स्थानिक गरजांची अचूक ओळख करण्यात 60% प्रतिसादकांनी 'नेहमी' असा प्रतिसाद दिला आहे. ही बाब ग्रामसेवक स्थानिक पातळीवरील सामाजिक, आर्थिक व पायाभूत गरजांची जाण ठेवून नियोजन प्रक्रियेत योगदान देतो, हे अधोरेखित करते.

विविध विभागीय योजनांचे एकत्रीकरण या घटकात 53% 'नेहमी' आणि 34% 'कधी कधी' असे प्रतिसाद आढळतात. यावरून ग्रामसेवक बहुविभागीय समन्वय साधण्याचा प्रयत्न करीत असल्याचे स्पष्ट होते. तसेच, वास्तववादी विकासाकरिता कार्य या बाबतीत 62% प्रतिसादकांनी 'नेहमी' असे मत व्यक्त केले आहे. याचा अर्थ विकास आराखडे हे केवळ कागदावर मर्यादित न राहता प्रत्यक्ष अंमलबजावणीयोग्य व स्थानिक परिस्थितीनुरूप तयार केले जात आहेत.

नियोजन प्रक्रियेत पुढाकार घेणे या घटकात सर्वाधिक म्हणजेच 66% प्रतिसादकांनी 'नेहमी' असे मत नोंदविले आहे. यामुळे ग्रामसेवक हा केवळ प्रशासकीय कर्मचारी नसून विकास प्रक्रियेतील प्रेरक घटक असल्याचे सिद्ध होते. तसेच, आराखड्याची गुणवत्ता अधिक चांगली आहे या विधानास 68% प्रतिसादकांनी समर्थन दिले आहे. ही टक्केवारी ग्रामसेवकाच्या सक्रिय सहभागामुळे विकास आराखड्याची गुणवत्ता उंचावल्याचे दर्शविते.

आराखडे अधिक समावेशक, गरजाधिष्ठित व साध्यतावादी असतात या घटकात 54% 'नेहमी' व 36% 'कधी कधी' असे प्रतिसाद मिळाले आहेत. यावरून सामाजिक समावेशन व गरजांवर आधारित नियोजनात ग्रामसेवकाची भूमिका महत्त्वाची असल्याचे स्पष्ट होते. प्रभावी अंमलबजावणी होते या बाबतीत 52% प्रतिसादकांनी 'नेहमी' असे मत व्यक्त केले आहे. तसेच, निधीच्या वापरावर देखरेख ठेवली जाते या घटकात 56% 'नेहमी' प्रतिसाद मिळाल्याने आर्थिक शिस्त व पारदर्शकतेत ग्रामसेवकाचे योगदान दिसून येते.

कामांच्या प्रगतीमध्ये समन्वय साधला जातो या बाबतीत 60% प्रतिसादकांनी 'नेहमी' असा प्रतिसाद दिला आहे. यावरून ग्रामसेवक विविध यंत्रणांमध्ये समन्वयकाची भूमिका प्रभावीपणे पार पाडतो हे दिसून येते. तसेच, लाभार्थ्यांपर्यंत योजनांचा लाभ पोहोचविला जातो या घटकातही 58% 'नेहमी' प्रतिसाद आढळतो. यामुळे विकास आराखड्यांचा अंतिम उद्देश म्हणजेच सामान्य नागरिकांपर्यंत लाभ पोहोचविणे साध्य होत असल्याचे स्पष्ट होते.

एकूणच, या सारणीतील संख्यात्मक व गुणात्मक विश्लेषणावरून असे निष्कर्ष काढता येतात की ग्रामपंचायत विकास आराखडा प्रक्रियेत ग्रामसेवकाची सक्रिय भूमिका विकास नियोजनाची गुणवत्ता, वास्तववादी स्वरूप, प्रभावी अंमलबजावणी व लाभार्थी केंद्रित दृष्टिकोन यांना सकारात्मक दिशा देते. ग्रामसेवक हा स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकास प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा दुवा असून त्याची सक्रियता ग्रामपंचायतींच्या सर्वांगीण व शाश्वत विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

सदर संशोधनातून वाशिम जिल्ह्यात ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) तयार करण्याच्या प्रक्रियेत ग्रामसेवकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची, बहुआयामी व प्रभावी असल्याचे स्पष्ट होते. ग्रामसेवक हा केवळ प्रशासकीय कर्मचारी नसून तो नियोजन प्रक्रियेचा मुख्य समन्वयक, मार्गदर्शक व सुलभकर्ता (facilitator) म्हणून कार्य करतो. ग्रामसभा आयोजन, नागरिकांचा सहभाग वाढविणे, विविध विभागांकडून माहिती संकलन, स्थानिक गरजांचे प्राधान्यक्रम ठरविणे, आराखड्याची मांडणी व शासन मार्गदर्शक सूचनांनुसार त्याला अंतिम रूप देणे या सर्व टप्प्यांत त्याची भूमिका निर्णायक ठरते.

संशोधनातील निष्कर्षांनुसार, ग्रामसेवकाकडून योग्य, अचूक व वेळेवर माहिती दिल्यास तसेच जनजागृती व प्रेरणादायी उपक्रम प्रभावीपणे राबविल्यास ग्रामस्थांचा लोकसहभाग संख्यात्मक व गुणात्मक दोन्ही दृष्टीने वाढतो. त्यामुळे ग्रामस्थांमध्ये मालकीभाव, जबाबदारीची जाणीव व विकासकामांप्रती सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होतो. याचा थेट परिणाम GPDP च्या गुणवत्तेवर व अंमलबजावणीच्या यशस्वितेवर दिसून येतो.

तसेच, ज्या ग्रामपंचायतींमध्ये ग्रामसेवक नियोजन प्रक्रियेत सक्रिय पुढाकार घेतो, तेथे आराखडे अधिक समावेशक, गरजाधिष्ठित व वास्तववादी स्वरूपाचे आढळतात. निधीचा योग्य वापर, कामांची प्रभावी अंमलबजावणी व लाभार्थ्यांपर्यंत योजनांचा लाभ पोहोचविणे या बाबतीतही त्याची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते.

मात्र, प्रशासकीय दबाव, मर्यादित संसाधने, अतिरिक्त कामाचा ताण व कौशल्यविकासाची गरज या अडचणीही त्याच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम करू शकतात.

एकूणच, या अभ्यासातून असे निष्पन्न होते की विकेंद्रीत नियोजनाच्या यशस्वितेमध्ये ग्रामसेवक हा केंद्रस्थानी असलेला घटक आहे. त्याच्या सक्रिय, संवेदनशील व कौशल्यपूर्ण भूमिकेमुळेच GPDP प्रक्रियेची गुणवत्ता, लोकसहभागाची पातळी व ग्रामविकासाची गती वाढू शकते. म्हणूनच, ग्रामसेवकांच्या क्षमतावृद्धीसाठी नियमित प्रशिक्षण, तांत्रिक मार्गदर्शन व प्रशासकीय पाठबळ देणे आवश्यक असून, त्याद्वारे ग्रामपंचायत विकास आराखडा अधिक परिणामकारक व टिकाऊ स्वरूपात राबविता येईल.

संशोधनाचे सामाजिक उपयोजन :

या संशोधनातून ग्रामसेवकाची भूमिका व जबाबदाऱ्या अधोरेखित झाल्यामुळे ग्रामीण समाजाच्या सामाजिक रचनेवर व विकास प्रक्रियेवर महत्त्वपूर्ण परिणाम दिसून येतात. प्रथम, ग्रामसेवक हा केवळ प्रशासकीय कर्मचारी नसून तो ग्रामस्थांमध्ये संवाद, समन्वय व सहभाग वाढविणारा प्रमुख घटक आहे, हे स्पष्ट होते. यामुळे ग्रामसभा व विकास प्रक्रियेत सामान्य नागरिकांचा सहभाग वाढून लोकशाही मूल्यांना बळकटी मिळते.

दुसरे म्हणजे, ग्रामसेवकाकडून योग्य माहिती, जनजागृती व प्रेरणा मिळाल्यास ग्रामस्थांमध्ये जागरूकता, मालकीभाव आणि जबाबदारीची जाणीव निर्माण होते. याचा परिणाम म्हणून समाजात सामूहिक निर्णयप्रक्रियेची संस्कृती विकसित होते आणि सामाजिक एकात्मता (social cohesion) वाढते. विशेषतः महिला, दुर्बल घटक व वंचित समुदायांचा सहभाग वाढल्यास समावेशक विकास (inclusive development) साध्य होण्यास मदत होते.

तिसरे, GPDP प्रक्रियेत ग्रामसेवकाची सक्रिय भूमिका विकास नियोजनाची गुणवत्ता सुधारते. यामुळे गावातील वास्तव गरजांवर आधारित योजना तयार होतात व त्यांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होते. परिणामी, मूलभूत सुविधा, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य व पायाभूत सोयीसुविधांमध्ये सुधारणा होऊन ग्रामस्थांच्या जीवनमानात सकारात्मक बदल घडतो.

चौथे, या संशोधनामुळे ग्रामसेवकांसाठी प्रशिक्षण, कौशल्यविकास व संस्थात्मक पाठबळाची गरज अधोरेखित होते. याचा सामाजिक परिणाम असा की अधिक सक्षम व संवेदनशील ग्रामसेवक तयार झाल्यास ग्रामीण समाजाच्या गरजा अधिक चांगल्या प्रकारे पूर्ण होऊ शकतात आणि प्रशासनावर लोकांचा विश्वास वाढतो.

एकूणच, या अभ्यासाचे सामाजिक परिणाम हे ग्रामीण लोकशाही सशक्तीकरण, लोकसहभाग वृद्धी, समावेशक व शाश्वत विकासाला चालना देणारे ठरतात. ग्रामसेवकाच्या भूमिकेचे सशक्तीकरण केल्यास ग्रामपंचायत पातळीवरील नियोजन प्रक्रिया अधिक पारदर्शक, लोकाभिमुख आणि परिणामकारक बनून ग्रामीण समाजाच्या सर्वांगीण विकासाला गती मिळू शकते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1) धाने, वि. प. *ग्रामसेवकाची भूमिका आणि कार्य: समजल्याप्रमाणे व केलेल्या अनुभवावर आधारित* (कृषिकोष).

2) ग्रामीण भागांसाठी तंत्रज्ञान पर्याय केंद्र (CTARA). *ग्रामपंचायत विकास आराखडा प्रक्रिया (GPDP).*

3) पतले, एस. एस., देशमुख, अ. न., देशमुख, स. अ., व लोठे, न. ब. (2017). *ग्रामपंचायत सदस्यांची गाव विकासातील भूमिका. Agriculture Update, 12*(4), 539-543.

4) पंचायती राज मंत्रालय, भारत सरकार. (2020). *ग्रामपंचायत विकास आराखडा.*

5) चिन्नदुराई, अ. व साक्थिवेल, प. (2025). *भारतामध्ये ग्रामपंचायत विकास आराखडा: स्थिती आणि प्रक्रिया. KUEY, 30*(1), 7452-7486.

6) सिकलिगर, पि. सी., व नीला बाई, र. (2023). *ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP): क्षेत्र विकास व मानवी विकास निर्देशक वाढवण्याची दृष्टिकोन. International Journal of Humanities Social Science and Management, 3*(4), 22-33.

7) ग्रामपंचायत विकास आराखडा मार्गदर्शक (2018). पंचायती राज विभाग, भारत सरकार.

8) ग्रामपंचायत आणि ग्रामसभा विकासातील सहभाग: PRIA अहवाल. ग्रामसभा आणि पंचायती राज संस्थेचा विकासातील लोकसहभाग.

9) ग्रामपंचायत विकास आराखडा महाराष्ट्र: एक विश्लेषण. *अहवाल.*

10) ग्रामपंचायत ग्रामविकास आणि पंचायत राज विभाग, महाराष्ट्र. (2025). महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायत व ग्रामसेवकाचे प्रशासनिक कार्य आणि जबाबदाऱ्या.